

DİLÇİLİK

UOT 81; 81'36; 811.1/8

POR-ROYAL QRAMMATİKASI
MƏZMUN VƏ FORMA MÜNASİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Qismət Q.CƏFƏROV*

Por-Royal qrammatikası müəllifləri "nitq işarələri"nə məhz iki tərəfdən - "səslər və hərflər olaraq" və "onların mənaları" olaraq baxmağın mümkünlüyünü nəinki müəyyənləşdirmişlər, hətta öz "Ümumi qrammatika"larını buna müvafiq iki hissəyə ayırmışlar. Məqalədə istər Por-Royal qrammatikası, istərsə də bütövlükdə kartezian dilçiliyində səslənmə-məna qarşılaşdırılmasının konseptual səciyyəindən bəhs olunur. Universallığı və rasionallığı rəhbər tutan por-royalçıların formadan çox məzmunu üstünlük vermələri, "səslənmə"nin məntiqə tabeliliyi prinsipinə dayanmaları tamamilə təbii idi.

Tədqiqatın obyektini Por-Royal qrammatikası təşkil edir, məqsəd isə bu qrammatika-da forma və məzmunun qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaqdır. Tədqiqatın nəticəsi göstərdi ki, "Ümumi qrammatika" dildə məzmun-forma münasibətlərini təhlil edərkən, bir tərəfdən, "səslənmə" ilə "məna"nın əlaqəsini əks etdirən konkret kateqoriyalara əsaslanırsa, digər tərəfdən, dil və təfəkkür (məntiq) arasındakı "dialoq"un təfərrüatlarına varmağa cəhd göstərir. Həmin marağın XX əsrin ortalarından etibarən N.Xomski qrammatikasında daha ardıcıl və daha miqyaslı şəkildə həyata keçirilərək xüsusi konseptual bir ideyaya çevrilməsi dil və təfəkkür münasibətləri haqqında elmin tarixində nəzəri-metodoloji səviyyədə sələf-xələflik əlaqələrinin göstəricisidir.

Açar sözlər: Por-Royal qrammatikası, ümumi-rasional qrammatika, kartezian dilçiliyi, N.Xomski, törədici qrammatika

Giriş. Tədqiqatın aktuallığını müəyyən edən məqamlardan biri Por-Royal qrammatikasının dil araşdırmaları fonunda dil haqqındakı elmin analitik (və universal) tarixini yaratmaq təşəbbüslərinə müəyyən töhfə verməsidir ki, həmin qrammatikaya (və ümumən kartezian dilçiliyinə) münasibətini N.Xomskinin XX əsrin ortalarından başlayan məşhur araşdırmaları müəyyən

---

* Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi; ceferov.qismet@inbox.ru;
ORCID ID: 0009-0003-0069-6140

edir. Digər tərəfdən, N.Xomski nəzəriyyəsinin çox hallarda hələ də mübahisəli olan tarixi əsasları barədə aydın təsəvvürə yiyələnmə, digər tərəfdən, XVII-XVIII əsrlərin Kartezian dilçiliyi, eləcə də dünyagörüşü ənənələrini la-yiqincə qiymətləndirmək baxımından aktualdır.

Por-Royal qrammatikası müxtəlif ideoloji, metodoloji yönərdən öyrənilsə də, məhz ilk dəfə bu tədqiqatda səsənmə-məna qarşılaşması aspektindən təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələrini istər Por-Royal qrammatikası, istər Y.S.Stepanovun şərhləri, istərsə də N.Xomskinin “Kartezian dilçiliyi”ndəki müvafiq mülahizələri təşkil edir.

Tədqiqatda təsviri metoddan istifadə olunmuş, dilçiliyin tarixini obyektiv öyrənmək üçün ümümfəlsəfi metodoloji baxışlara əsaslanılmışdır.

Por-Royal qrammatikasının konseptual xüsusiyyəti: məzmun və forma. Dildə məzmun (məna) ilə formanın (ifadənin) fərqləndirilməsi, eləcə də onların bu və ya digər məqsədlə qarşılaşdırılması Por-Royal qrammatikasının ən səciyyəvi, hətta demək olar ki, konseptual xüsusiyyətlərindəndir. “Qrammatika”ın əvvəlində göstərilir ki, *“nitq işarələrinə iki tərəfdən baxmaq olar. Birincisi odur ki, onlar öz təbiətlərinə görə, məhz səslər və hərflər olaraq nədən ibarətdir.*

İkincisi isə onların mənalardır, fikirlərini ifadə etmək üçün insanların onlardan necə istifadə etməsi üsuludur.

Nitq işarələrinin birinci tərəfi barədə bu qrammatikanın birinci hissəsində, ikinci tərəfi barəsində isə onun ikinci hissəsində söhbət gedəcəkdir” [4, 71].

“Qrammatika”nın [1] birinci hissəsinin cəmi altı, ikinci hissəsinin isə iyirmi dörd fəsildən ibarət olması, əslində, o deməkdir ki, burada məzmun məsələlərinə formadan daha geniş yer ayrılmışdır. Ancaq onu da etiraf etmək lazımdır ki, məzmun və forma münasibətləri həm birinci, həm də ikinci hissədə öz əksini, daha doğrusu, şərhini tapmaqdadır.

Saitlər, samitlər, hecalar haqqında müxtəsər bəhs etdikdən sonra müəlliflər VI fəsli belə başlayırlar: *“Hələ ki biz sözlər barədəki söhbətimizi onların mənalarna toxunmadan bütünlüklə səslər olaraq aparırıq”* [4, 80].

Beləliklə, söz, tamamilə təbii olaraq, səsdən (formadan) və mənadan (məzmundan) ibarət mürəkkəb bir hadisə kimi izah olunur. O da qeyd edilir ki, *“səslər insanlar tərəfindən fikrin işarələri (signes) kimi istifadə olunmuş və sonra isə həmin səsləri işarə etmək üçün ifadə fiqurları icad edilmişdir”* [4, 82].

Müəlliflər göstərir ki, səsin işarəsi olan hərf zaman keçdikcə məna ilə səs vasitəsilə deyil, birbaşa bağlana, bilavasitə əlaqə yarada bilər. Məsələn, bir dilə başqa dildən keçən elə hərflər var ki, heç bir səsi ifadə etmir, ancaq bununla belə köməkçi vasitə kimi sözün mənasını anlamaqda müəyyən rol

oynayır. Buna nümunə olaraq champs (çöl) və chants (mahnı) sözləri göstərilir ki, burada p və t tələffüz olunmur, ancaq sözlərin mənalarının fərqlənməsində əhəmiyyətli hərflərdir [4, 83].

Məzmun ilə formanın əlaqəsi baxımından, əlbəttə, xeyli dərəcədə praktik məqsəd daşıyan belə bir məsələ də maraqlıdır ki, “Qrammatika” yeni Avropa dillərinin yazısında reforma aparılmasına etiraz edir. Çünki *“bütöv bir millətin ənənə ilə vərdiş etdiyi yazının bu qədər, işarəsini dəyişəcəyini təsəvvür etmək çətinidir. İmperator Klavdinin nümunəsini xatırlamaq kifayətdir ki, o yalnız bircə işarənin belə yazıda işlədilməsinə nail olmamışdır”* [4, 85].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilin yazı vasitəsilə əksi sonralar F.de Sössürü də düşündürmüş, “Kurs”un heç də az olmayan hissəsini məhz bu məsələyə həsr eləmişdi. O deyirdi ki, *“yazı öz-özlüyündə dilin daxili sistemində yad olsa da, ondan bütünlükdə uzaqlaşmaq olmaz: axı bu elə bir texnikadır ki, dil onun köməyi ilə fasiləsiz ifadə edilir. Dilçi onun üstünlüklərini də, çatışmazlıqlarını da, eyni zamanda ona müraciət edərkən ortaya çıxan təhlükələri də bilməlidir”* [3, 39].

Görünür, “Qrammatika” müəllifləri də o dilçilərdən idilər ki, yeni dillərin yazısına kifayət qədər ehtiyatlı, rasionallıq və məntiqli olmağın nümunəsini vermişlər. Onlar yazırdılar: *“Ən ağılabatanı odur – artıq müəyyən qədər də belə edilmişdir- ki, dildə o sözlərin yazıldığı hərflərin ki nə tələffüz, nə məna, nə də müxtəlif dillərdə analogiya dayağı yoxdur, onlar yazılmasın. O hərflərə gəldikdə ki göstərilən hallarda faydalı ola bilər, onları kiçik işarəciklərlə təmin etmək lazımdır”* [4, 85].

“Sözlərin mənalarının müxtəlif növlərinin əsasında dayanan başlanğıclar və səbəblər barədə danışılan” ikinci hissə “Ümumi və rasionallıq qrammatika”nın əsasını təşkil edir. Burada göstərilir ki, *“İndiyə qədər biz nitqdə yalnız maddi tərəfə baxdıq ki, həm insanlar, həm də tutuquşular üçün ümumidir.*

İndi bizim üçün o zəruri olanı araşdırmaq zəruridir ki, sözdə ehtiva edilir və insanın bütün digər canlı varlıq qarşısında ən vacib üstünlüklərindən birini təşkil etməklə onun şüurluluğuna başlıca şəhadətlərdən də birini verir. Bu isə odur ki, biz fikirlərimizi ifadə etmək üçün sözlərdən istifadə edirik. İnsan ağılnın həmin möcüzəli icadı sayəsində biz 20, yaxud 30 səsədən sözlərin sonsuz çoxluğunu tələb edirik ki, onlar öz-özlüyündə bizim mühakimələrdə nə baş verməsi ilə heç bir ümumiliyə malik olmadan bu sirri başqalarına açmaq imkanı yaradır” [4, 89]. Müəlliflər əlavə edirlər ki, beləliklə, *“başqa insanların ruhu bizim şüurumuza nüfuz etmədən söz qabiliyyəti sayəsində bütün fikirlərimizə və ruhumuzun cürbəcür hərəkətlərinə müdaxilə edə bilər”* [4, 89-90].

“Qrammatika”da kifayət qədər elmi mülahizələr əks olunmuşdur ki, yalnız qədim dövrlərdən gələn fəlsəfi müdrikliyin yekunu olaraq qalmır, həm də yeni dövrün məntiqi təfəkkür axtarışlarına uyğun olaraq öz rasionallığı, ağılabatanlığı və polemikaya açıqlığı ilə diqqəti cəlb edir: *“Söz – insanlar*

tərəfindən fikirlərini ifadə etmək üçün işarələr kimi istifadə elədikləri, üzvlərinə ayrılan səsələr olaraq təyin edilə bilər. Ona görə də bizim fikirlərimizdə nə baş verdiyini dərk etmədən mənalardan sözlərdə ehtiva olunmuş müxtəlif növlərini anlamaq çətindir, çünki sözlər yalnız fikirlərin ötürülməsi və dərkini üçün yaradılmışdır” [4, 90].

İnsan dərrakəsinin 1) müşahidə (concevoir), 2) mühakimə (juger) və 3) əqli nəticə (raisonner) olmaqla üç əməliyyat yerinə yetirə biləcəkləri barədə filosofların fikrini şərh etdikdən sonra “Qrammatika” müəllifləri göstərir ki, *“bizim şüurumuzu səciyyələndirən ən mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, onda fikrin predmeti ilə formasını ayırmaq olur. Fikrin əsas forması mühakimədir. Lakin sonrakına həm müxtəlif növdən birləşmələri (conjunctions), ayrılımları (disjunctions), həm də dərrakənin onlara oxşar başqa əməliyyatlarını, eləcə də istək, göstəriş, sual və s. kimi ruhumuzun digər hərəkətlərini aid etmək mümkündür” [4, 92-94].*

“Adlar və ilk növbədə isimlər və sifətlər haqqında” bəhs olunarkən qeyd edilir ki, *“sifətlərdə iki məna var: birincisi – aydındır, formanın özündən gəlir; o birisi – dumanlıdır, keyfiyyətin daşıyıcısını göstərir (sujet). Ancaq buradan heç də belə çıxmır ki, əgər bu zaman məna daha aydın və birbaşadırsa (directe), onlar predmetin özündən daha çox formanı işarələyir. Əksinə, sifətlər, əlbəttə, predmeti birbaşa, qrammatiklərin dedikləri kimi, in recto, ancaq isimlərdə olduğundan daha dumanlı işarələyir” [4, 97].*

İstər kəmiyyət [4,99-101], istərsə də cins [4,101-105] kateqoriyaları barədə danışarkən qrammatika müəllifləri məzmunla forma arasındakı münasibətlərin konkret dil faktlarında təzahür edənləri təhlil edərək ümumiləşdirmələrə cəhdlər göstərmişlər. Məsələn, qeyd olunur ki, sifətlərlə isimlərin cinsə görə uzlaşması *“zərurət üzündən aşağıdakıları törətməli idi ... Bütün isimlər kişi və qadın cinsindən olan isimlərə bölünmüşdür. Bəzən bu ağılabatan mülahizələrlə edilmişdir; məsələn, insanların məşğuliyyətlərinin işarələnməsində olduğu kimi: belə ki, judex, philosophus və s. ... kişi cinsinə aiddir, çünki bu sözlər arasında homo 'insan' anlayışı dayanır. Mater 'ana', uxor 'arvad', regina 'kraliça' və s. isə qadın cinsinə aiddir, çünki onların arxasında mulier 'qadın' anlayışı başa düşülür” [4, 102-103].*

Bütün hallarda ümumiliyi (universallığı) və rasionallığı rəhbər tutan “Qrammatika” ismin cinslərə bölünməsi ilə bağlı belə bir doğru mühakimə yürüdür ki, *“başqa hallarda isimlərin cinsi motivlənməmişdir və yalnız məişət şıltaqlığının məhsuludur. Ona görədir ki, müxtəlif dillərdə bir sıra sözlər tərəddüd edir, hətta o sözlər ki, bir dildən başqasına keçmişdir. Məsələn, latın dilində arbor 'ağac' sözü qadın cinsində, arbre 'ağac' isə fransızca kişi cinsinə aiddir ...*

... O söz ki ümumi cinsdən (genere commun) adlanır, qrammatiklərin təsəvvür etdiyi qədər də ümumi deyil...

Yunan və latın dillərində kişi və qadın cinslərilə yanaşı, üçüncü bir cins də icad olunmuşdur ki, orta cins adlanır. Ancaq ağılabatan əsasla hərəkət etməmişlər, necə ola bilər ki, kişi və ya qadın cinsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan əşyaların adlarını orta cinsə aid etmişlər? Kef havasına; əslində, həmin cins sözlərə yalnız şəkilçilərinə uyğun olaraq sırımışdır” [4, 103-105].

Cins anlayışı ilə bağlı istər isimlərin, istərsə də sifətlərin təqdim etdiyi formalar və onlara müncər edilmiş cins “məna”larının bu cür analitik izahı, bir tərəfdən, dilə orta əsrlər pedantizmindən fərqli olaraq rəşional yanaşma idisə, digər tərəfdən, N.Xomskinin linqvistik nəzəriyyəsində məzmun – forma münasibətlərinin izahı üçün tarixi bir çıxış, yaxud istinad nöqtəsidir. Həm də burada söhbət qrammatikanın elə bir hadisəsindən gedir ki, müəyyən həddə qədər məntiqlidir, yəni yuxarıda qeyd olunduğu kimi, elə formalar (məsələn, kişi və ya qadın cinsinə bilavasitə aid olan sözlər: judex, philosophus və s.; mater, uxor və s.) vardır ki, məzmunu ağılabatan şəkildə işarələyir, çoxu isə “nitq şiltaqlığı”nın heç bir məntiqə uyğun olmayan təzahüründən başqa bir şey deyil. Ancaq məsələ burasındadır ki, hər ikisi müəyyən miqyasda törəmə və nəticə etibarilə, nitqi “yaradıcı” materialla təmin etmək iddiasında və müəyyən mənada iqtidarındadır.

Məlum olduğu kimi, K.Lanslo uzun illər Por-Royalın “Kiçik məktəblər”ində dərş demiş, dillərin öyrənilməsi və uşaqlara dil faktlarının izah edilməsi sahəsində böyük təcrübə qazanmışdı. Karteziyan ideallarına cavab verən həmin öyrətmə - izah üsulları son dərəcədə aydınlığı, başa düşülənliyi ilə seçilirdi. Odur ki, “Qrammatika”nın bir sıra yerlərində (məsələn, nisbi əvəzliliklərin “dərş semantik struktur”u barədə bəhs edilərkən) bu aydınlıq, anlaşılıqlıq elə bir səviyyədədir ki, bizim günlərdəki “dilnin məntiqi təhlili”ni xatırladır [4, 27].

Bununla belə Y.S.Stepanov həmin məsələ ilə bağlı bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməyə cəhd göstərmişdir ki, onların içərisində məna ilə formanın münasibətləri baxımından xüsusi maraq doğuranlar vardır. Məsələn, tədqiqatçı yazır: *“Por-Royalın qrammatik konsepsiyasının ən əsas və səciyyəvi müddəası ondan ibarətdir ki, dil iki “qat”a və ya “səviyyə”yə üzvlənir: yüksək “qat” – məntiqi baxımdan qaydalı, aydın və əqli təhlilə gələndir (əslində, bu “qat” fikrin özüdür ki, dildə ifadə olunur); aşağı olan isə məntiqi baxımdan qaydasız, ziddiyyətli, yalnız “adətli” (l`usage) idarə olunan, hətta çox hallarda dəbə və ayrı-ayrı adamların şiltaq zövqünə tabe olan “qat”dır. Ancaq aşağı “qat”da da müəyyən fikir ehtiva edilir ki, onlar barədə bizə sanki formaların özlərinin hərfi mənalari məlumat verir” [4, 32-33].*

Y.S.Stepanov əlavə edir ki, *“bu qeyri-müəyyən, dolaşiq (confuses) mənalari dilin rəşional “qat”ının aydın və dəqiq (distinctes) mənalari ilə bağlıdır. Dilin bəzi fraqmentlərində yüksək “qat”ın aydın mənalari aşağı “qat”ın qeyri-dəqiq mənalari, yəni dil formalarının özü ilə birləşir ki, bu, dilin xüsusu-*

siyyətidir” [4, 33]. Buna sifətlər nümunə göstərilir; belə ki, sifətlər “*xüsusi dəqiq atribut mənasına həmin atributun aid olduğu qeyri-dəqiq substansiya mənasını birləşdirir; başqa sözlə, sifət dilin forması olaraq bilavasitə atributu göstərsə də, eyni zamanda dumanlı şəkildə başqa nəyinsə mövcudluğuna – substansiya, ada işarə edir*” [4, 33].

“Qrammatika”da ismin 1) nominativ və ya adlıq, 2) vokativ və ya çağırış, 3) genitiv, 4) dativ və ya yönlük, 5) akkuzativ və ya təsirlik hal, 6) ablativ və ya ayırma (predloq) halları barədə məlumat verilir ki, onlardan sonuncusu yalnız latın dilində mövcuddur. Müəlliflər bu halları forma ilə məzmunun bilavasitə əlaqəsində təqdim etməklə göstərirlər ki, əgər insanlar əşyalara bir-birindən ayrı təcrid olunmuş şəkildə baxsaydılar, adları kəmiyyətə, sifətləri isə həm də cinsə görə olmaqla yalnız iki yerə bölərdilər ki, “*ancaq əşyalara tez-tez bir-biri ilə olduqca müxtəlif münasibətlərdə nəzər yetirildiyindən həmin münasibətləri işarələmək zəruridir*” [4, 105].

Hallarda şəkilçilərin yaratdıqları mənə fərqləri həm müxtəlif hallar, həm də eyni hal daxilində müxtəlif mənə - münasibət incəlikləri səviyyəsində təqdim olunur. Məsələn, genitiv halın aşağıdakı “xüsusi hallar”ı qeyd edilmişdir:

Bütövün hissəyə münasibəti: caput hominis 'insanın başı'.

Hissənin bütövə münasibəti: homo crassi capitis 'yekə başlı adam'.

Subyektin aksidensiya və ya atributa münasibəti: color rose 'qızılgülün rəngi', misericordia Dei 'Allahın rəhmi'.

Aksidensiyanın subyektə münasibəti: puer optimae indolis 'yaxşı qabiliyyətləri olan uşaq'.

Hərəkətdə olan səbəbin nəticəyə münasibəti: opus Dei 'Allahın yaratdığı'; oratio Ciceronis 'Siseronun nitqi'.

Nəticənin səbəbə münasibəti: creator mundi 'dünyanın yaradıcısı' və s. [4, 108-109].

Müəlliflər qeyd edirlər ki, “*göstərilən münasibətlər içərisində birbaşa zidd olanların mövcudluğu bəzən müxtəlif ikimənalılıqlara gətirib çıxarır. Məsələn, vulnus Achillius ifadəsində genitiv mənaca subyekti əvəz edərəkən məchul növlü ifadə kimi izah olunur: 'Axillin aldığı yara'. Ancaq həmin ifadə bu cür də izah edilə bilər ki, genitiv səbəbi bildirir, onda o, aktiv mənada şərh olunur: 'Axillin vurduğu yara'” [4, 109].*

Artikllar barədə bəhs olunarkən bu köməkçi nitq hadisəsinin məzmun – forma münasibətlərindəki yeri aşağıdakı şəkildə nizamlanır: *Artıq IV fəsildə barələrində yazdığımız ümumi isimlərin və ya apelyativlərin qeyri-müəyyən mənası yalnız bu isimlərin tək və cəmdə olmaqla iki kəmiyyətdə işlənməsini təhrik etmir ki, həmin mənə məhdudlaşdırılsın. Ümumi isimlərin aydın olmayan mənalarını başqa cür də müəyyən etmək olar. Həmin məqsədlə, demək olar ki, bütün dillərdə bəzi hissəciklər mövcuddur ki, artıqlar adlanır. Onlar*

istər tək, istərsə də cəmi kimi aydın olmayan mənaları kəmiyyətdən də dəqiq müəyyən edir” [4, 115].

Məzmun və forma münasibətlərinin son dərəcə diferensial bir şəkildə çeşidlənməsi “Ümumi qrammatika”nın əvəzlilərdən, söz önlərindən, zərflərdən bəhs edən fəsillərində davam etdirilir. Feilə gəldikdə müəlliflər qeyd edirlər ki, *“indiyə qədər biz o sözləri nəzərdən keçirdik ki, fikirlərin predmetlərini bildirirlər. İndi fikrin üsullarını bildirənlərə (la maniere des pensées) müraciət edəcəyik ki, onlar feillər, bağlayıcılar və nidalardan ibarətdir” [4, 147].*

Feili, ümumiyyətlə, “təsdiq” mənasını verdiyini göstərən “Qrammatika” onu da əlavə edir ki, *“bizim ruhumuzun başqa hərəkətlərini də əks etdirir: arzulamaq, xahiş etmək, əmr vermək və s.” [4, 148].*

Əsərin “Feillər və onların təxirəsalınmaz xüsusiyyətləri haqqında” adlandırılan XIII fəsildə bu nitq hissəsinin ümumi semantik təbiəti, funksional (sintaktik) əlamətləri yığcam təhlil olunduqdan sonrakı fəsillərdə 1) feillərdə şəxs və kəmiyyət rəngarəngliyi, 2) feilin müxtəlif zamanları, 3) feilin müxtəlif modusları və ya şəkilləri, 4) məsdərlər, 5) adyektiv (zərf) adlandırılma biləcəklər və onların müxtəlif növləri - əsli, məchul və orta növlər, 6) şəxssiz feillər, 7) feili sifətlər, 8) cerund və supinlər barədə bəhs olunur ki, həmin bəhslərin hər birində feilin forma – məzmun münasibətlərinin səciyyəvi təzahürləri meydana çıxır. XXIII fəsildə bağlayıcı və nidalar barədə danışılarkən qeyd olunur ki, *“nidalar da özünü o sözlər kimi təqdim edir ki, bizim şüurumuzdan kənar heç nə ifadə etmir. Ancaq onlar sünidən daha çox, təbii səs olub ruhun hərəkətini göstərir; məsələn: ah! 'ah!', ö! 'o!', heu! 'hum!', he-las! 'hayf!' və s. [4, 204].*

“Ümumi qrammatika”da sintaksisə az yer ayrılması ilk baxışda təəccüblü görünə bilər, ancaq nəzərə alsaq ki, por-royalçılığın “morfologiya”sı, əslində, sintaksisin təzahüründən başqa bir şey deyil, onda sonuncu, XXIV fəsildə “Sintaksis və ya sözlərin birləşməsi zamanı konstruksiyalar haqqında” ayrıca bəhs olunması, eləcə də onun tərkibində “Konstruksiya fiqurları haqqında” danışılması bir sıra baxımlardan, o cümlədən də məzmun – forma baxımlarından maraqlıdır. Fəslin başlanğıcında müəlliflər yazırlar: *“Bizə ancaq o qalır ki, sintaksis haqqında nitqdə sözlərin birləşməsi olaraq bir neçə söz deyək. Artıq müəyyən etdiyimiz prinsipləri əgər izləməkdə davam eləsək, bu barədə ümumi anlayış yaratmaq o qədər də çətin olmayacaq” [4,204].* Müəlliflər sözlərin birləşməsini iki yerə - uzlaşma və idarəyə ayırdıqdan sonra söz birləşmələrinin bütün dillərdə geniş yayıldığını göstərdikləri bəzi ümumi vəziyyətlərini (maxsimes) təsnif edirlər ki, buraya aşağıdakılar daxildir: *“Birincisi odur ki, ifadə olunan və ya güman edilən bəzi feillərlə əlaqədə olmayan nominativə heç zaman rast gəlinmir, çünki nitq yalnız başlanğıc anlayışlarını ehtiva etmir, eyni zamanda həmin anlayışlara aid*

düşünülənləri əks etdirir. Sonuncular isə feillə ifadə olunur.

İkinci vəziyyətə görə, ifadə olunan və ya güman edilən nominativ olmayan feilə də, öz növbəsində təsadiif edilmir. Feilin əsas əlaməti təsdiq etmək bacarığı olduğuna görə zəruridir ki, təsdiq edilən nə isə olsun.

Üçüncü vəziyyət ondan ibarətdir ki, hər hansı isimə aid olmayan sifət mövcud deyil, çünki sifət artıq öz-özlüyündə tutqun şəkildə ismə - formanın substansiyasına işarə edir.

... Dördüncü vəziyyət nitqdə digər adla idarə olunmayan genitivə rast gəlinmədiyinin təsdiqidir.

... Beşinci vəziyyət odur ki, feilin tamamlayıcısı (le régime des verbes) olaraq bəzən müxtəlif hal formaları çıxış edir ki, məişət şıltaqlıqlarına uyğun olaraq həmin halların ifadə etdiyi müxtəlif cür münasibətlərlə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu hal münasibətlərinin xarakterini bütövlükdə dəyişə bilməz, ancaq bizə belə bir imkan verir əmin olaq ki, məişətdə hər bir halda bu və ya digər münasibət tamamilə ixtiyari olaraq seçilir” [4, 207-208].

“Ümumi qrammatika”nın sonunda müəlliflər məzmun – forma münasibətləri baxımından bilavasitə maraq kəsb edən bir məsələyə də toxunurlar: bu, nitqdə tez-tez rast gəlinən (və danışanların öz fikirlərinin məna – məzmununu izləmək ehtiyacından ortaya çıxan) konstruksiya və yaxud nitq fiqurlarıdır ki, “qrammatikaya münasibətdə onlar, şübhəsiz, özlərini qüsurlu kimi təqdim edir, ancaq dilə münasibətdə onlar bəzək olaraq çıxış edir, bəzən onun mükəmməlliyini açıb göstərir” [4, 209-210].

Həmin fiqurlar 1) sillepsis və ya anlayış fiquru, 2) ellipsis və ya çatışmazlıq fiquru, 3) pleonazm və ya artıqlıq fiquru və 4) hiperbat və ya yerdəyişmə fiqurundan ibarətdir. Bu bölgünü verdikdən sonra müəlliflər əlavə edirlər ki, “görünür, elə bir dil yoxdur ki, həmin fiqurları bizim fransız dilimizdən az istifadə etsin, çünki gözəllik və zəriflikdə başqa dillərdən zərrəcə geri qalmasa da, o, təbii və artıq şeylərdən kənar ifadələrə üstünlük verməklə fikirlərin əksində aydınlığa xüsusi meyil göstərir” [4, 211-212].

N.Xomskinin Por-Royal marağının miqyası. Əlbəttə, Por-Royal qrammatikasına N.Xomskinin marağı o qədər miqyaslı olmuşdur ki, “Qrammatika”nın, demək olar ki, heç bir ideyasını, o cümlədən də dildə məzmun və forma münasibətləri kimi fundamental məsələni onun mülahizələrini nəzərə almadan müzakirə və ya təhlil etmək mümkün deyil. N.Xomski “Kartezian dilçiliyi” əsərinin, xüsusilə “Alt (dərini) və üst strukturlar” bölməsində nəinki “Qrammatika”nın, eləcə də bütövlükdə Kartezian dilçiliyinin həmin məsələyə baxışlarını ətraflı şərh edir. O göstərir ki, Kartezian dilçiliyi özünün ən ardıcıl təzahürünü Por-Royal “Qrammatika”sında tapır. Həmin “Qrammatika”ya görə, “*təfəkkürün əsas (ancaq yeganə olmayan) forması mühakimədir, onda nə haqqında nə isə təsdiq edilir. Mühakimənin dil ifadəsi cümlədir; onun ilk terminindən biri “subyektdir ki, haqqında nəyinsə təsdiq edildiyini,*

ikincisi atributdur ki, təsdiq ediləni bildirir (sitatlar “Qrammatika”dan gətirilir – Q.C.)” [5, 74].

A.Arno və K.Lanslonun alt və üst strukturlar məsələsinə münasibətinin təfərrüatına varmaq üçün N.Xomski “Qrammatika”dan belə bir nümunə verir:

“Həm subyektin, həm də atributun bir neçə sözdən ibarət olduğu cümlələr arasında elələrinə rast gəlinir ki, ən azı bizim şüurumuzda (dans nostre esprit) hər birini ayrıca cümləyə çevirmək imkanı olan bir neçə mühakiməni ehtiva edir. Mən deyəndə ki, Dieu invisible a créé le monde visible 'Görünməz Allah görünən dünyanı yaratdı', mənim şüurumda misal verilmiş cümlədən irəli gələn üç mühakimə yer alır. Yəni birincisi, belə bir mühakimə ki, Allah görünməzdir; ikincisi, o, dünyanı yaratmışdır və üçüncüsü, dünya görünəndir. Bu üç cümlədən başlıcası ikincisidir; məhz o, yayılmış cümlələr arasında məzmunca ən mühümüdür, birinci və üçüncü yalnız keçicidir, yəni başlıca olanın hissələridir; birinci onun subyekti, axıncısı atributudur” [5, 74-75].

Müəllif ardınca yazır ki, *“başqa sözlə, Dieu invisible a créé le monde visible cümləsinin əsasında dayanan alt strukturu üç mücərrəd cümlədən ibarətdir ki, hər biri nə isə sadə mühakimə ifadə edir; halbuki verilmiş cümlənin üst forması yalnız subyekt – atribut strukturunun ifadəsidir. Görünür, bu alt struktur ancaq təsəvvür olunur, o, bütünlükdə bizim şüurumuzda qalaraq öz ifadəsini tapmır”* [5, 75].

N.Xomski yenidən “Qrammatika”dan *“gətirilən nümunədən görünür ki, bu cür kənarəngəlmə cümlələr (propositions incidentes) bizim ağılımıza tez-tez gəlsə də, sözlə ifadə olunmur”* mülahizəsini sitat gətirdikdən sonra əlavə edir ki, *“bəzən alt struktur üst formada daha aydın ifadəsini tapır. Yuxarıda verilmiş nümunəni mən aşağıdakı şəkildə yenidən qura bilərəm: Dieu QUI est invisible a créé le monde QUI est visible 'Allah, hansı ki görünür, dünyanı, hansı ki görünür, yaratdı'. Nə olur olsun, alt strukturun reallığı elə bir gizli mental reallıqdır ki, sözlənin fikir akkompamenti kimi onun üst formasının sadə, birmənalı şəkildə olub-olmamasından asılı deyil”* [5, 76].

N.Xomski, nəticə etibarilə, Por-Royal “Qrammatika”sının “dili”ni *“törədici qrammatika”nın “dil”inə yaxınlaşdıraraq yazır: “Elementar cümlələrin bu cür alt sistemindən real cümlələr düzəltmək üçün biz müəyyən qaydalar istifadə edirik (müasir terminlə, qrammatik transformasiyalar).*

... Mənanı ifadə edən alt struktur bütün dillər üçün ümumdür, ona görə də fikrin formasının sadə əksi sayılır. Alt strukturun üstə çevrildiyi transformasiyon qaydalar isə dildən dilə fərqlənə bilər” [5, 78].

“Ümumi qrammatika”nın Kartezian fəlsəfəsi ənənələrinin onun törədici qrammatikasının əsasında dayandığını sadəcə iddia etməyib, eyni zamanda bunu sübut etməyə çalışan “Kartezian dilçiliyi” müəllifi qeyd edir ki, “Qrammatika”da deyildiyi kimi, feil sistemində nisbi tabeliliklərin adlar rolunu məsdər konstruksiyaları oynayır. Bu rol inkorporlaşma yolu ilə bütöv mühakimə-

lərin feil sisteminin genişlənməsində vasitəçilikdən ibarətdir: “məsdər feil şəkilləri (maniéres) dairəsində o yeri tutur ki, digər əvəzlilər arasında nisbi əvəzlik həmin yerdədir” [5, 84].

Məzmun və forma münasibətlərinin birbaşa ifadəsi olan alt və üst strukturlar arasındakı münasibəti por-royalçıların nəinki nəzərində olmuş, hətta ona kifayət qədər konseptual yanaşmışlar. Belə ki, *“Por-Royalın nəzəriyyəsinin ümumi cəhətdən mahiyyəti bundan ibarətdir: hər bir cümlənin daxili, mental tərəfi (onun mənasını təşkil edən alt strukturu və xarici, maddi tərəfi – səslər ardıcılığı) vardır” [5, 86].*

N.Xomski dönə-dönə etiraf edir ki, onun törədici qrammatikasının meydana çıxmasında por-royalçıların rolu ümumi prinsiplərin mövcudluğu ilə bitmir, bir sıra mühüm analitik məqamlar müşahidə olunur ki, orada *“Ümumi qrammatika” transformasion qrammatikanın bilavasitə sələfi mövqeyində dayanır: “Qeyd etmək lazımdır ki, Por-Royalın inkişaf etdirdiyi dilçilik tədqiqatlarındakı alt və üst strukturlar nəzəriyyəsində implissit şəkildə sonlu vasitələrin sonsuz tətbiqini təmin edən rekursiv mexanizmlər ehtiva olunur ki, həmin nəzəriyyə tərəfindən təsvir olunmuşdur; dilin bütüün adekvat nəzəriyyəsi belə də olmalıdır” [5, 89].*

“Kartezian dilçiliyi” müəllifi davam edərək yazır: “Bundan başqa, gətirilən nümunələrdə rekursiv mexanizmlərin tətbiqi müəyyən formal şərtlərə cavab verir ki, mövcud olmaları heç də a priori zəruri deyil. İstər bəsit (məsələn, konyunksiya, dizyunksiya və s. zamanı), istərsə də nisbi əvəzlilər və məsdərlə əlaqədar müzakirə edilən daha maraqlı hadisələrdə alt strukturun yeganə genişlənmə üsulu tam cümlələrin baza subyekt – predikat strukturu ilə üstlənməsidir” [5, 89].

Dildə məzmun – forma münasibətlərinin öyrənilməsi tarixində mühüm məsələlərdən biri də onun dərkindən ibarət olmuşdu ki, *“alt strukturlar, mahiyyət etibarilə, müxtəlif dillərdə eynidir, onların ifadə vasitələri isə tamamilə fərqli ola bilər” [5, 96].*

Por-Royal *“Qrammatika”*’sında deyilir ki, sözlərin qavranılması və ya istehsalı zamanı alt struktur *“şüurda”* təmsil olunur [5, 104].

N.Xomski *“Qrammatika”*’nın artikldan bəhs edən VII fəslinə diqqəti cəlb edərək göstərir ki, *“bu fəsildə simmetriya təsəvvüründən çıxış edən müəlliflər təsdiq edirlər ki, de və das formaları qeyri-müəyyən un artiklinin cəm formasının rolunu oynayır ... “Qrammatika” müəllifləri, həmçinin des formasının müəyyən artikl funksiyasında istifadə edilməsinə diqqət yetirirlər...” [5, 105].*

Burada məqsəd, tamamilə aydın göründüyü kimi, belə bir məsələni ortaya çıxarmaqdır ki, por-royalçılar alt və üst strukturlar, məna və səs ardıcılığı, məzmun və forma arasındakı münasibətlərin simmetriyasını öyrənmək, eləcə də buna adekvat qaydaların hesablanması nail olmaq üçün məqsədə uyğun şəkildə kifayət qədər dərinliklərə getmişlər. Odur ki, *“XVII-XVIII əsr-*

lərdə söyləmin semantik məzmununun qurulması ilə səs tərəfinin qurulmasının eyni zamanda təhlili cəhdləri bir çox hallarda uğursuz olmuşdur, ancaq müasir tənqidçilər, adətən, onları başlarına gələn uğursuzluqlardan daha çox, keçmiş dilçilərinin onların qarşısına qoyduqları vəzifələrə görə qəbul etmirlər” [5, 106].

Nəticə. Nəticə etibarilə, deyə bilərik ki, Por-Royal qrammatikasının, eləcə də ümumən Kartezian dilçiliyi (və fəlsəfəsi) ideyalarının bir neçə əsrdən sonra – XX əsrin ortalarında törədici qrammatikanın təmsalında geniş vüsət alması dil haqqındakı elmin ümumi tarixinin heç bir şübhə doğurmayan qanunauyğunluğudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, İ. Dilçiliyin Kitabı-Müqəddəsi: Ümumi və rəşional Por-Royal qrammatikası / İ.Abbasov. — Bakı: Füyuzat, —2024, - 496 s.
2. Ümumi dilçilik müntəxəbatı (Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının 100 illiyinə) /tərt. edən: Q.Cəfərov. - Bakı: Elm və təhsil, 2020. - 320 s.
3. Sössür, F. Ümumi dilçilik kursu / tərc.ed. N.Cəfərov, İ.Temiroğlu. —Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, —2018. —356 s.
4. Арно, А. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля /А.Арно, Лансло Кл. – Перевод с франц. Н.Ю.Бокадорова. Вступительная статья Ю.С.Степанова – Москва: Прогресс, – 1990. – 273 с.
5. Хомский Н. Картезианская лингвистика. Предисл. Б.П.Нарумова. – Москва: Ком Книга, 2005. – 232 с.
6. Arnauld, A. The Port-Royal Grammar/ Arnauld A. Lancelot C. —Paris: Mouton, — 1975, —197 p.
7. Chomsky, N.A. Cartesian linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought / Chomsky N.A. — Rochester, New York and London: Harper Row Publishers, —1966, —119 p.

ГРАММАТИКА ПОР-РОЯЛЯ В КОНТЕКСТЕ ОТНОШЕНИЙ ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ

Гисмет Г.ДЖАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

Авторы грамматики Пор-Рояля не только определили возможность рассмотрения «речевых знаков» с двух сторон — «как звуков и букв» и «как их значений», но и разделили свою «Общую грамматику» соответственно на две части. В статье рассматривается концептуальная природа звуко-смысловых соответствий как в грамматике Пор-Рояля, так и в картезианской лингвистике в целом. Для пор-роялистов, руководствующихся принципами универсальности и рациональности, было вполне естественно ставить содержание выше формы и придерживаться принципа подчинения «звучания» логике.

Объектом исследования является грамматика Пор-Рояля, а цель — исследовать взаимодействие формы и содержания в этой грамматике. Результаты исследования показали, что «Общая грамматика» при анализе отношений формы и содержания в языке,

с одной стороны, опирается на конкретные категории, отражающие соотношение «звучания» и «значения», а с другой стороны, пытается проникнуть в детали «диалога» языка и мышления (логики). Тот факт, что этот интерес был реализован более последовательно и масштабно в грамматике Н. Хомского с середины XX века и трансформировался в конкретную концептуальную идею, является показателем отношений предшественника и последователя на теоретико-методологическом уровне в истории науки о связи языка и мышления.

Ключевые слова: Грамматика Пор-Рояля, общерациональная грамматика, картезианская лингвистика, Н.Хомский, генеративная грамматика

THE PORT-ROYAL GRAMMAR IN THE CONTEXT OF CONTENT AND FORM RELATIONS

Gismat G.JAFAROV

SUMMARY

The authors of the Port-Royal grammar not only determined the possibility of considering "speech signs" from two sides - "as sounds and letters" and "as their meanings", but also respectively divided their "General grammar" into two parts. This article explores the conceptual nature of the sound-meaning opposition in both the Port-Royal grammar and Cartesian linguistics as a whole. It points out that it was quite natural for the Port-Royalists, guided by universality and rationality, to give preference to content over form and to rely on the principle of the subordination of "sounding" to logic.

The object of the study is confirmed by Por - Royal grammar. The study aims to investigate the relationship between the form and content of Port-Royal grammar. The study demonstrates that in "general grammar," there is a necessary relationship between the content-form of the language and its meaning, while on the other hand, in the relationship between "sounding's" and "meaning," there are concrete differences in the "dialogue" of categories, as well as in language and thought (logic). It also highlights that in the 20th century, N. Chomsky's grammar became more detailed and comprehensive, bringing to life a more conceptual idea, and it shows the influence of the relationship between language and thought on theoretical- methodological level in the history of the science.

Keywords: Port-Royal Grammar, general-rational grammar, Cartesian linguistics, N.Chomsky, generative grammar